

Feministička kritička misao Žarane Papić¹

Ova knjiga bi se mogla čitati kao obuhvatan hronološki prikaz jednog teorijskog dela. No, čitajući tekstove Žarane Papić – od onog prvog, objavljenog 1972. godine, do poslednjeg iz 2002. – postalo je jasno da se u ovom izboru prelamaju mnoge istorije: istorija feminističkog pokreta, istorija (jugoslovenske/srpske) sociologije i antropologije, i, konačno, istorija pada jednog političkog sistema i njegove transformacije. Prema tome, iako svako bogato životno teorijsko iskustvo obiluje razlikama koje odražavaju specifične okolnosti u kojima je nastajalo, razlike koje su ostale upisane u ovo delo proizvod su ukrštanja koja nam omogućavaju da iz njega pročitamo i specifičnu istoriju ovog prostora.

Iako su se konteksti menjali, iako su se teorijska interesovanja Žarane Papić menjala, postoji jedna crvena nit koja povezuje sve njene tekstove: svi oni su feministički. U tom smislu, ovaj izbor se može razumeti i kao pokušaj da se kroz autentične iskaze osobe koja je feministički mislila i delovala, predstavi razvoj feminizma kod nas. Čitanje ovih tekstova omogućava nam da razumemo tri vrlo različite decenije feminizma: sedamdesete koje obeležava neobična mešavina poleta i uzdržanosti; osamdesete za koje je karakterističan visokoteorijski izraz i nastojanje da se nauka „oplemeni“ feminističkim uvidima; i devedesete tokom kojih se profilise specifičan

---

¹ Adriana Zaharijević i Daša Duhaček su ovaj tekst radile u okviru projekta “Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji” (47021) koji finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije u okviru programa Integrisanih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011-2014. godine. Zorica Ivanović je ovaj tekst je radila u okviru projekta “Antropološko proučavanje Srbije: od kulturnog nasleđa do modernog društva” (177035) koji finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije.

spoj antiratne politike i feminizma, kada tekstovi postaju jedno od feminističkih oružja protiv režima, nacionalizma i militarizacije društva. U svom posljednjem intervjuu (v. „Deset godina života za 15 dana“), Žarana Papić to sažeto objašnjava određujući feminizam kao fenomen koji se do ratova razvijao kao pod staklenim zvonom. Na šta je ona pod time mislila?

U vreme kada će sa Dunjom Blažević početi da organizuje skup „Drug-ca žena: žensko pitanje – novi pristup?“, seminalni događaj za jugoslovenski feminizam, Žarana Papić je već objavila tri teksta koji razmatraju feminističke probleme. Imajući u vidu da je reč o 1978. godini, moglo bi se reći da u tome nema ničega zbilja epohalnog, budući da su gotovo svi „klasici“ drugog talasa do tada već bili u opticaju. Međutim, u lokalnom kontekstu, u kojem se u duhu socijalističke revolucije verovalo da se emancipacija živi, te da je feminizam utoliko prevaziđen i (za nas) neadekvatan fenomen, pisati o feminizmu i pisati feministički predstavljalo je neuobičajen, pomalo ekscentričan i svakako hrabar čin. No, Žarana Papić nije samo pisala, već je i vrlo revnosno pratila razne događaje, poput konferencije Hrvatskog sociološkog društva u Portorožu ili seminara o *Women's studies*² u Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku, čiji je cilj bio razmišljanje o feminizmu u socijalizmu. Upravo ju je ta proizvodnja znanja, u paru s potrebom da se ono dalje širi i promoviše, nagnala da podstakne organizaciju konferencije „Drug-ca žena: Žensko pitanje – novi pristup?“. Iz njene korespondencije ostaje podatak da je Žarana Papić tada nastojala da dovede neka do najznamenitijih imena evropskog feminizma u Beograd – među njima su Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir), Šila Roubotam (Sheila Rowbotham), Lis Irigaraj (Luce Irigaray) i Džuliet Mičel (Juliet Mitchell) – što

---

2 O tome videti tekst „Društveni položaj žene – specifičnosti i teškoće utemeljenja problema“ u ovoj knjizi. Takođe, treba skrenuti pažnju na to da danas sasvim uvrežen izraz „ženske studije“ u vreme pisanja ovog teksta nije našao prikladan prevod.

govori u prilog njenim ambicijama da taj skup učini zbilja važnim ne samo u istočnoevropskom kontekstu. Za tu priliku, ali i kasnije u časopisima poput *Marksističke misli*, ona će sastaviti impresivan spisak pratećih tekstova, koji je trebalo da upoznaju domaću publiku s ključnim radovima „zapadnog“ feminizma, ali i da „strankinjama“ omoguće uvid u specifičan položaj žena u jugoslovenskom samoupravnom socijalizmu.³

Danas, kada su konferencije sastavni deo akademskog života, donekle je teško uvideti šta je organizovanje jednog ovakvog poduhvata odista značilo. On mora ostati upamćen ne samo po tome što je bio prvi događaj takve vrste u Jugoslaviji – i u Istočnoj Evropi – nego i po tome što je omogućio razvoj feminističke svesti među tada vrlo mladim ženama (sama Žarana Papić je 1978. imala 29 godina!). „Drug-ca žena“ utoliko nije bila obična konferencija, o čemu rečito svedoči Rada Iveković, nedvosmisleno ukazujući na Žaraninu ulogu u tome: „Pre konferencije mi nismo postojale. *Mi smo se dogodile tokom te konferencije*. Nismo se poznavale, Žarana nas je sve okupila na jednom mestu, i nismo bile grupa. Nismo imale svest da možemo nešto da predstavljamo. Tokom te konferencije, shvatile smo da nas ima mnogo, i da svaka od nas radi nešto za feminizam.“⁴

Bilo je neophodno osvrnuti se na skup „Drug-ca žena“, ne samo zato što tekstovi u ovoj knjizi ne upućuju na samu konferenciju, već i zato što „Drug-ca“ otvara dva ključna pitanja za razumevanje jugoslovenskog feminizma, za čiji je nastanak pisanje i delovanje Žarane Papić bilo od presudnog značaja. Prvo pitanje odnosi se na recepciju feminizma u

---

3 Videti Chiara Bonfiglioli, „Remembering the conference ‘Drugarica Zena. Zensko Pitanje – Novi Pristup?’/ ‘Comrade Woman. The Women’s Question: A New Approach?’ thirty years after“, (master teza, odbranjena 2008), str. 54-55, dostupna na <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2008-1031-202100/UUindex.html>

4 *Ibid.*, str. 86.

socijalističkoj državi, a drugo na samo smeštanje naših feministkinja negde na razmeđi između „zapada“ i „istoka“.

Drugi talas feminizma u kapitalističkim zemljama, da upotrebimo žargon onoga vremena, prvenstveno je bio usredsređen na uklanjanje neravnopravnosti, koje dodela prava glasa nije uspjela da obezbedi. U socijalističkim zemljama, verovalo se, takve neravnopravnosti više nije bilo. Zakonski su rešene sve bitne tačke koje su, posebno od početaka kapitalističkog načina proizvodnje, generisale neravnopravnost. Žene u Jugoslaviji su Ustavom FNRJ iz 1946. godine izjednačene s muškarcima „u svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života“, što je podrazumevalo proklamovanu ekonomsku nezavisnost, punu poslovnu sposobnost, jednaka prava i obaveze prema deci, jednaka prava na nasleđivanje, a od 1951. i posebno od 1974. godine, i pravo na legalan abortus.⁵ Drugim rečima, dve uporišne tačke feminizma poniklog šezdesetih godina u Sjedinjenim Američkim Državama – pravo na slobodu raspolaganja sopstvenim telom i zahtev za jednakom zaradom za jednak rad (koje se, najzad, može formulisati i kao „pravo“ na rad) – na prostoru bivše Jugoslavije bile su življena stvarnost, nešto što je bilo, kako je to Žarana Papić kasnije pisala, dodeljeno, a ne osvojeno.

Utoliko, čak i kada je u okolnostima nastalim posle održavanja „Drug-ce žene“, postalo moguće govoriti o izvesnoj neravnoteži među položajima drugova i drugarica, reč „feminizam“ se uzimala s oprezom. O tome, recimo, svedoči tekst „Društveni položaj i uloga žene u razvoju socijalističkog samoupravljanja“ Stipe Šuvara, kojim je otvoren tematski broj časopisa *Žena*, odakle prenosimo i prilog Žarane Papić („Emancipacija žene u granicama tradicionalne svesti“).

---

5 Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević, „Kratki istorijski pregled važnih datuma za feminizam u Srbiji i u svetu“, u Adriana Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam?*, Beograd: Heinrich Boell Stiftung, 2008, str. 434.

Šuvar tu, naime, kaže: „Kao što je istaknuto i na nedavnoj sjednici Predsjedništva CK SKJ, znatan je i vidljiv raskorak između onog čemu u pogledu društvenog položaja žene teže subjektivne snage socijalizma i što su one proklamirale, pa i što je zapisano u Ustavu i Zakonu o udruženom radu i normama naše društvene zajednice, i onog što je već postignuto i što se, mimo naših htijenja, događa u stvarnim društvenim procesima.“ Usled toga, smatra Šuvar, a s prvim delom njegovog iskaza svakako bi se složile i „zapadne“ i „istočne“ feministkinje, „potrebno je revolucioniranje svih područja društvenog života: i proizvodnje i potrošnje, i sfera porodičnog i osobnog života, i svijesti i mentaliteta. Potrebna je zajednička borba i žene i muškarca da se mijenjaju proizvodni i cjelokupni društveni odnosi (*što npr. ne shvaća feminizam uključujući i naše domaće oponašateljke stranih feminističkih 'revolucionarki', jer mu je polazna točka borba protiv muškaraca, protiv muški uređenog društva!*).“⁶

Ovakav stav nipošto nije bio izolovan, štaviše, on bi se čak mogao smatrati i dobronamernim. Govoriti stoga o „ženskom pitanju“ krajem sedamdesetih godina zahtevalo je istrajno insistiranje na tome da feminizam može nešto da pridoda revolucionarnom projektu koji se odvijao u Jugoslaviji. Uz to, „žensko pitanje“ se moralo dovtljivo razlučivati od „rata polova“ s čim se feminizam neretko i gotovo automatski poistovećivao. Možda u tome možemo tražiti razloge zašto je jugoslovenski feminizam bio „kao pod staklenim zvonom“: okrenut prevashodno teoriji i u stalnom nastojanju da pronađe prikladan izraz koji se neće odreći autentičnih oblika rešenja ženskog pitanja, iako će u isto vreme sebi dopuštati njegovu kritiku.

S druge strane, iako tekstovi u ovoj knjizi (pored izlaganja štampanog u *Ženi*, to se posebno odnosi na tekst „Socijalizam

---

6 Stipe Šuvar, „Društveni položaj i uloga žene u razvoju socijalističkog samoupravljanja“, *Žena*, 1980, str. 15, 18 (kurziv A. Z.).

i tradicionalno stanovište o odnosu polova“) govore u prilog beskompromisnom stavu Žarane Papić u lokalnim kontekstima, ona svakako pripada feministkinjama koje su se, bar do trenutka kada su ratovi uzeli maha, svesrdno zalagale za neophodnost formulisanja specifičnosti „istočnog“ feminizma. Iako danas ovaj pridev vezujemo uz neke druge toponime, njegova upotreba u ovoj knjizi biće učestala upravo u formi dualizma zapadnog kapitalističkog / istočnog socijalističkog feminizma. Od teksta „Društveni položaj žene – specifičnosti i teškoće utemeljenja problema“ (1977) do teksta „Mogućnost socijalističkog feminizma u Istočnoj Evropi“ (1992), Žarana Papić je nastojala da locira razlike, da objasni potencijal koji počiva u njima i da ustanovi opsege savezništva između istočnog i zapadnog feminizma. Međutim, kada je, kako sama kaže u intervjuu „Kako se kalila shizofrenija?“, postalo preče preživeti nego buniti se, i kada je srpski feminizam prestao da bude, kako se činilo, deo bilo kog šireg fenomena, Žarana Papić prestaje da piše o istočnom feminizmu.

U izvesnom smislu, ona se tada ne odriče samo tog prideva. Nestankom zemlje koja je njemu davala izvestan sadržaj, nestankom sistema u kojem se feminizam prelamao kroz žensko pitanje, Žarana Papić odustaje od nastavljanja te istorije kojoj je sama utabala put. Devedesete su temeljno izmenile sve okolnosti u kojima se mislilo, pisalo i delovalo. U tekstu s izrazito sugestivnim naslovom, „Bivša muškost i bivša ženskost bivših građana bivše Jugoslavije“, tekstu koji je naznačio kako će žensko pitanje morati da se promišlja od sada, ona kaže: „Svima nama su tela (i duše) iskasapljeni, i svi smo (znali mi to ili ne znali) izbeglice prisiljene da napuštamo svoje domove – svoja unutrašnja bića za koja smo naivno verovali da pripadaju samo nama. Nacija nam ih je oduzela. Zašto i gde? Ne zna se, kao što se ne može ni zamisliti budućnost, već samo trpeti sadašnjost koja širi smrt i razaranje. Mnoge stvari, možda još gore, će se dogoditi, ali

tolerancija, sporazumevanje, građanski red stvari – i mir – doći će tek na kraju, poslednji. *Ako dođu.*⁷

Radovi Žarane Papić su oduvek bili jasno obeleženi nedvosmišlenim političkim opredeljenjima, a ova su počivala na odbacivanju svakog konformizma i visokoj osetljivosti u odnosu na društvenu nepravdu. Iz svega što je do sada rečeno, jasno je da je nepravda koja joj je bila u fokusu gotovo neprekidno bila diskriminacija žena. U tom smislu ona je svoje mogućnosti i svoje obrazovanje usmerila ka istraživanju najveće marginalne grupe, na žene. Još u svom magistarskom radu⁸ ukazivala je na to da u društvenim naukama određena pitanja nisu bila postavljana, ili su postavljana na takav način koji je žene i rodne odnose previđao i/ili nije uzimao u obzir. Preispitujući uticaj savremenog feminističkog pokreta i misli na sociologiju koja je bila njena „matična“ disciplina, a potom i na antropologiju kojom je počela da se bavi nešto kasnije, zalagala se za tematsko proširenje i redefinisane pojedinih pojmova i teorijskih i epistemoloških pretpostavki na kojima su ove nauke bile zasnovane, a u cilju razvijanja „nove kritičke svesti“⁹ o rodnim odnosima i konstruktima. Žarana je ove odnose shvatala kao jedan od suštinskih elemenata u procesu reprodukcije i/ili transformacije društva, kao delotvoran instrument u globalnom (pre)struktuiranju moći. Na taj način se uključila, kako je sama navela pozivajući se na Andre Mišel (Andrée Michel), u „jednu novu generaciju radnica u društvenim naukama... koje preispituju postulate tih nauka i kao problematično postavljaju ono o čemu se juče nije diskutovalo.“¹⁰

---

7 Videti u ovoj knjizi „Bivša muškost i bivša ženskost bivših građana bivše Jugoslavije“.

8 Žarana Papić, *Sociologija i feminizam – Savremeni pokret i misao o oslobođenju žena i njegov uticaj na sociologiju*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1989.

9 *Ibid.*, str. 7.

10 *Ibid.*, str. 10.

Povezanost antropologije i feminizma u smislu „kontinuirane teorijske produkcije koja se uzajamno pozivala, prizivala ili odričala“¹¹ u domaćoj nauci se može pratiti posebno od osamdesetih godina prošlog veka. Istorija feminističke misli u okviru discipline i razvoj rodno senzibilne antropologije u Srbiji neodvojivi su od intelektualnog i istraživačkog angažmana Žarane Papić, ali i Miroslave Malešević¹² koje su gotovo istovremeno, svaka na svoj način, pokrenule nova istraživačka pitanja i doprinele da na ovim prostorima dođe do uspostavljanja jednog novog polja antropološke analize društva i kulture. Susret feminističke misli i antropologije predstavljao je izazov dominantnom modelu znanja koji je počivao na još uvek teorijski i metodološki neproblematizovanom shvatanju objektivizma kao (rodno) neutralnog stanovišta i naučnog ideala.¹³ Kako je već ukazano, za Žaranu Papić je feministička kritika klasičnih antropoloških teorija i praksi podrazumevala, pre svega, dekonstrukciju metafizičkih epistemoloških temelja antropologije koji su izgrađeni na pogrešnoj pretpostavci da opozicija priroda/kultura, odnosno priroda/društvo, predstavlja univerzalan način konceptualizacije ovog odnosa.¹⁴ Ona je ovu vrstu dekonstrukcije antropološkog, levi-strosovskog modela mišljenja o odnosu prirode i kulture shvatala kao važan deo „antropološke strategije

---

11 Tea Škorić, „Feministička antropološka kritika: od univerzalizma do razlike“, *Etnološka tribina* 24, Vol. 31, Zagreb, 2001, str. 5.

12 Miroslava Malešević, *Ritualizacija socijalnog razvoja žene – tradicionalno selo zapadne Srbije*, Etnografski institut SANU, Posebna izdanja knj. 39, Beograd, 1980.

13 Zorica Ivanović, „Pogovor – Antropologija žene i pitanje rodnih odnosa u izmenjenom diskursu antropologije“, u: Ž. Papić i L. Sklevicky (ur.), *Antropologija žene*, II izdanje, XX vek, Beograd, 2003, str. 382.

14 *Ibid.*, 385-386. Više o tome videti: Žarana Papić i Lydia Sklevicky, *Antropologija žene – novi horizonti analize polnosti u društvu*, u: Ž. Papić i L. Sklevicky (ur.), *Antropologija žene*, I izdanje, XX vek, Beograd, 1983 (2003), 7-32 i tekst u ovoj knjizi „Problem odnosa priroda/kultura i mogućnost zasnivanja antropologije (epistemološke) prošlosti“.

za prevazilaženju sopstvenih ograničenja iz prošlosti¹⁵ i svoju doktorsku disertaciju je posvetila upravo ovom problemu.¹⁶ U tom smislu se može reći da se njeno stanovište razlikovalo od radikalne dekonstruktivističke kritike u okviru postmodernizma čiji su zastupnici smatrali da je antropološka prošlost toliko kompromitovana da disciplinu treba poništiti ili izgraditi gotovo od nule. Umesto toga, ona se svrstala u red onih teoretičara i teoretičarki koji su ukazivali na inkorporirarnost etnoepistemologije zapadne kulture u antropološki pojmovni i kategorijalni aparat i probleme koji odatle proističu, istovremeno verujući da dekonstrukcija omogućava redefinisavanje teorijskih i epistemoloških koncepata i analitičkih sredstava na osnovu novih pretpostavki koje će omogućiti uvid u fenomene i procese koji su do tada bili zanemareni ili shvaćeni na drugačiji način.

Istovremeno, analiza dominantnog modela znanja u klasičnoj antropologiji koju je Žarana Papić iznela u svojim radovima – od kojih su neki štampani u ovom zborniku – na jasan način je pokazala značaj koji su polnost i polna razlika imali u utemeljenju modernog Zapadnog mišljenja i antropološke nauke. Kako je naglašavala, upravo je ideja o polnim razlikama koje su shvaćene isključivo kao opozicija, umesto da budu tumačene kroz „šire shvaćen princip razlike“, predstavljala jedan od osnovnih elemenata legitimizacije metafizičkih epistemoloških temelja (antropologije).¹⁷ Pretpostavka o „prirodnosti“ rodni nejednakosti, koju moderna zapadna

---

15 Žarana Papić, „Opozicija priroda/kultura kao 'prirodna' definicija i interpretacija polne razlike – Levi-Strosova projekcija iskona kulture kao društvenog ugovora između muškaraca“, *Ženske studije*, br. 1, 1995, str. 155.

16 Žarana Papić je svoju doktorsku disertaciju pod nazivom *Dijalektika pola i roda – savremena tumačenja odnosa priroda/kultura u socijalnoj antropologiji* odbranila 1995. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i potom priredila i objavila pod nazivom *Polnost i kultura. Telo i znanje u socijalnoj antropologiji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997.

17 *Ibid.*, str. 224 i dalje.

diskurzivna praksa smešta u telesnu konstituciju muškaraca i žena, neodrživa je kada su u pitanju mnoga vanevropska društva i kulture. Ta pretpostavka se takođe pokazala neadekvatnom za razumevanje društvene prakse i kulturne imaginacije različitih epoha u samim zapadnim društvima, kako premoderne tako i ove postmoderne čiji smo svedoci. Štaviše, moguće je govoriti o istoriji polne razlike u zapadnoevropskoj misli koju tako ubedljivo tumači Tomas Laker /Thomas Laqueur/ analizirajući promene u tumačenju muškog i ženskog tela i njegovu ulogu u konstruisanju rodnih identiteta od antike do modernog doba.¹⁸ Evropski diskurs o suštinskim biološkim razlikama između muškog i ženskog pola konstruisan je relativno kasno, krajem sedamnaestog i početkom osamnaestog veka.¹⁹ Ovaj novi model radikalnog dimorfizma ili *model dva pola (two sex model)*, kako ga označava ovaj autor, zamenio je strariji, „jednopolni“ model u kome razlike između muškaraca i žena nisu bile smeštane u telo. Legitimizacija za diskriminaciju žena je tražena na drugom mestu, u manjem stepenu njihove metafizičke savršenosti.²⁰ Rodne kategorije i nejednakosti među njima nisu, dakle, bile izgrađene na činjenici da su muškarci i žene polno različiti. Žarana Papić je pokazala kako je ova anatomija i fiziologija nesvodljivosti na kojoj je počivalo moderno tumačenje polnosti i rodnih odnosa mogla biti konceptualizovana samo kroz opoziciju priroda/kultura koja je u antropologiji svoj puni izraz našla u teoriji Levi-Strosa.²¹ Smatrajući

---

18 Thomas Laqueur, *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1990.

19 *Ibid.*, str. 4-5.

20 *Model jednog pola (one-sex model)* koji je prethodio razvoju modernog tela i seksualnosti bio razvijen na pretpostavkama Aristotelove „krvne teorije sperme“ i kasnijem Galenovom tumačenju muških i ženskih reproduktivnih organa prema kojem žene imaju iste genitalije kao muškarci koje su, zbog nedostatka životne toplote njihovih tela – aristotelijanski shvaćenog savršenstva – ostale unutra dok se kod muškaraca kao savršenijih bića nalaze napolju, vidljive su. *Ibid.*

21 Žarana Papić, *Polnost i kultura*, str. 157-334.

da opozicija priroda/kultura ne predstavlja plodotvorno heurističko sredstvo, kao i da mesto žene u društvenom životu nije i ne sme biti određeno prvenstveno biološkim funkcijama rađanja, Žarana je u domaćoj nauci prva razvila celovitu kritiku ovog modela znanja. Kao što je prva, da parafraziramo Čordaša /Csordas/, „izvela telo iz teorijske anonimnosti“ i na taj način doprinela da u društvenim naukama i humanističkim disciplinama na ovim prostorima telo i ljudska polnost budu transformisani iz biološke datosti i predruštvene činjenice u socijalni i kulturni artefakt.²² Posmatrajući ljudsko telo kao „proces u toku“, kao kulturnu i istorijsku kategoriju, naglašavala je da je ono uvek otvoreno za novi i drugačiji „*kulturom definisani izbor* iz ogromnog niza mogućnosti naše telesnosti“.²³ Na taj način se svrstala među one feministički orijentisane teoretičarke u savremenoj antropologiji koje su prevazilaženje konceptualnog dualizma analitičkih kategorija pola i roda, i šire, prirode i kulture, smatrale neophodnim ako želimo da poboljšamo teorijsku perspektivu i razumemo društvene odnose.²⁴ Polazeći od pretpostavke da su ljudska telesnost i polnost uvek u procesu društvenog i kulturnog (pre)oblikovanja, Žarana u svojim radovima, osim u nekoliko ranih, uglavnom ne koristi distinkciju pol/rod. Iako to možda nije eksplicitno izrekla, iz njenih radova se može iščitati da je, onda kada smo svesni da je telo uključeno u šire društvene i kulturne procese, moguće upotrebljavati samo pojam polnosti bez rizika od vraćanja na biološki redukcionizam.²⁵

---

22 Thomas J. Csordas, „The Body’s Career in Anthropology“; u: H. L. Moore (ed.), *Anthropological Theory Today*, Polity Press, Cambridge, 1999, str. 172.

23 Žarana Papić, „Telo kao ‘proces u toku‘ u ovoj knjizi; takođe, *Polnost i kultura*.

24 Zorica Ivanović, op. cit. str. 410.

25 Na početku teksta „Telo kao ‘proces u toku‘“ nalazimo kratku, ali značajnu napomenu o upotrebi ovih pojmova.

Iz svega što je do sada rečeno jasno je da je Žarana radila, nekad tiše, nekad glasnije, ali uvek kroz jasno artikulisanu pobunu. Poslednjih deset godina rada Žarane Papić i dalje su disciplinarno usmerene na sociologiju i antropologiju, ali tematski su potpuno usredsređene na događaje u poslednjoj deceniji 20. veka, i to na nacionalizam u Srbiji i ratna nasilja na Balkanu. U pristupu ovim temama ona se, kao i do tada, oslanja na feminističke teorije.

Događaji iz naše nedavne prošlosti su samo umnožili diskriminisanje, ranjive i isključene u odnosu na koje je ona osećala odgovornost. Osetljivost prerasta u ranjivost, posebno u poslednjoj deceniji 20. veka. Žarana pripada onoj grupi intelektualki i intelektualaca koji/e su devedesetih težišta svih svojih teorijskih istraživanja i političkog aktivizma, dakle celokupnog svog rada, prebacile/i na otpor prema zastrašujućem porastu agresivnog, pre svega srpskog nacionalizma i ratnog nasilja koje je iz toga proizašlo.²⁶ „Pažnju sam usmerila na srpski nacionalizam iz dva razloga. Prvo, to je nacionalizam sa kojim i kroz koji lično živim, sve ove godine. Drugo, iskreno verujem da svako treba da se suoči i kritikuje prvenstveno svoj sopstveni nacionalizam kako bi se shvatili i onda, možda, kritikovali drugi.“²⁷ Teza koju ona deli s većinom onih koji su ozbiljno i odgovorno razmatrale/i devedesete jeste da je „... Srbija [je] izvozila svoju agresiju drugim jugoslovenskim državama naslednicama, ostajući pošteđena razornosti rata i bilo koje druge

---

26 Nebojša Popov (prir.), *Srpska strana rata*, Beograd: Republika & Građanska čitaonica Zrenjanin, 1996; Obrad Savić, „Čisti rat“ u *Beogradski krug*, br 1-2, 1995.

27 „From State Socialism to State Nationalism: The Case of Serbia in Gender Perspective“, u *What Can We Do For Ourselves*, Belgrade: Center for Women's Studies, Research and Communication, 1995. Videti u ovoj knjizi „Od državnog socijalizma do državnog nacionalizma: slušaj Srbije iz rodne perspektive“.

agresije koja dolazi *spolja*.²⁸ U tom smislu i naglašava da je reč o rezultatu „*unutrašnjih* sila nacionalističke i patrijarhalne agresije.“²⁹ Međutim ovde se može videti i ono što izdvaja Žaranu Papić od nekih drugih intelektualaca, pa i pojedinih intelektualki, a to je da postoji „[s]trukturalna veza između etničkog i rodnog nasilja...“³⁰ Da bi razjasnila ovu strukturalnu povezanost ona u okviru analiza nacionalizma i ratova, obnavlja, revitalizuje ali i kontekstualizuje upotrebu pojedinih pojmova već prisutnih u feminističkoj teoriji i to, pre svega patrijarhata. Tako je jedan od najupečatljivijih primera „strukturalna veza između etničkog i rodnog nasilja“ pokušaj regulacije i disciplinovanja reproduktivnih prava u Srbiji, a preko selektivnog ukidanja prava na abortus. „Ovi principi [obnove stanovništva] su ustanovili stimulisanje stope rađanja u nekim regionima i njeno smanjenje u drugim, u zavisnosti od postojeće stope rađanja među Srbima. Iza toga naizgled neutralnog jezika stoji otvoren poziv za stimulisanje stope rađanja među Srbima i obeshrabrivanje rađanja među Albancima i drugim ne-Srbima.“³¹

Pojam patrijarhata je i inače bio deo njenog kategorijalnog aparata. Ona je autorka jednog od najsajzetijih ali ubedljivih objašnjenja – u formi enciklopedijske odrednice – značaja upotrebe kategorije patrijarhata u njegovom modernom i savremenom obliku.³² Kao i

---

28 „Women In Serbia: Post-Communism, War And Nationalist Mutations“, u Sabrina Ramet (ed.), *Women, Society and Politics in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Penn State University Press, 1998. Videti u ovoj knjizi „Žene u Srbiji: postkomunizam, rat i nacionalističke mutacije“.

29 *Ibid.* Ovaj stav, da je sveukupno reč o posledicama državne politike koju je vodila Srbija tokom 1990ih, Papić nije izmenila ni posle bombardovanja Srbije 1999. godine.

30 *Ibid.*

31 *Ibid.* Žarana Papić je među prvima otvorila ovo pitanje. Videti takođe, Rada Drezgic, „Bela kuga“ među „Srbima“. *O naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2010.

32 „Patrijarhat“, u *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, Savremena administracija, 1993.

Kerol Pejtmen /Carole Pateman/ i Žarana Papić nudi argumentaciju o transformaciji tradicionalnih društvenih formi preko njihovih modernih oblika u savremeni i funkcionalni patrijarhat; ovaj žilavi, prilagodljivi društveni oblik u poslednjoj deceniji 20. veka na našim prostorima dobija posebne odlike. To je ono što u svojim tekstovima Žarana uspešno povezuje – način na koji se nacionalno povezuje s patrijarhalnim. Ovde se ne nude opšta mesta već kontekstualizovane analize onoga što se zbiva na našim prostorima u poslednjoj deceniji dvadesetog veka. Tako, na primer, ukazuje na putanju od istorijskih i simboličkih mesta, tj. od modernih do naših savremenih patrijarhalnih paradigmi, od *liberté, égalité, fraternité* preko realsocijalističkog *bratstva i jedinstva* do „bratoubilačke mržnje“ 1990ih.³³

Drugi pojam čiju je upotrebu Žarana Papić obnovila jeste pojam fašizma. Posebno mesto tog pojma u analizama devedesetih u Srbiji određeno je pre svega njegovom metaforičkom upotrebom, a manje specifičnom analizom izvornog političkog sistema fašističke Italije (ili nemačkog nacizma). Sociologija, politička teorija i ostale discipline smeštaju ovaj pojam u istorijske okvire, pa prema tome i u prošlost. Polazeći od mogućnosti, kako ona kaže, „prenosivih koncepata“, Papić tvrdi – svakako bez izjednačavanja naše nedavne prošlosti s tragičnim događajima evropske i svetske istorije sredinom 20. veka – da imamo pravo da napravimo to poređenje na osnovu vidljive homogenizacije koja je u Srbiji postignuta na nacionalnim pretpostavkama, dakle oko srpskog nacionalnog identiteta. Ova homogenizacija je postignuta strateški, i to sistemskim isključivanjem svega što označava Drugo ili je drugačije. „Sa moje tačke gledišta ne bi se trebali bojati upotrebe velikih termina ako oni precizno opisuju izvjesne političke realnosti. Srpski fašizam ima svoje vlastite koncentracijske logore, svoje vlastite sustavne reprezentacije nasilja nad Drugima, svoj vlastiti kult obitelji i kult vođe, eksplicitnu

---

33 Videti u ovoj knjizi „Rat na Kosovu, feministička politika i fašizam u Srbiji“.

patrijarhalnu strukturu, kulturu ravnodušnosti prema isključenju Drugosti, strukturu društva zatvorenu u sebe i vlastitu prošlost; srpski fašizam ima tabu na suosjećanje i tabu na multikulturalnost; ima moć medija kao zagovornika genocida; nacionalističku ideologiju; epski mentalitete *slušanja* riječi i štovanja autoriteta.³⁴

Faze najnovije političke istorije Srbije od početka raspada SFR Jugoslavije do pada Miloševićevog režima oktobra 2000. godine, Žarana Papić vidi pre svega kroz jasnu političku ocenu i sud o tom režimu. Hronološki posmatrano, ona kao faze te političke istorije vidi sledeće strukture: početna je državni socijalizam, koji mutira u državni nacionalizam; sledi mafijaški etatizam, u sprezi sa orijentalnim despotizmom da bi najzad najzad došlo i do fašizovane tiranije.³⁵ U ovoj retorici koja je pre svega osuda politike koju je srpska država vodila tokom devedesetih, terminologija koja se kod drugih autora/ki mnogo češće pojavljivala i bila više uobičajena, a gde su ključni pojmovi bili tranzicija ili demokratija – ta terminologija nije imala vidno mesto u njenom kategorijalnom aparatu. Termin tranzicija je bio isuviše uopšten, bleđ, i prema tome potpuno neodgovarajući za žestinu koju je ona unosila u svoje viđenje naše stvarnosti. Pojam demokratije je najmanje prisutan u njenim analizama možda i zbog toga što je najava demokratije bila najviše udaljena od te iste stvarnosti.

Međutim, upotreba pojmova patrijarhata i fašizma u tekstovima Žarane Papić povlači za sobom čitave rečnike, niz sintagmi, pojmovne strukture za kojima je posegla da bi razjasnila, argumentovala,

---

34 „Europa nakon 1989: etnički ratovi, fašizacija života i politika tijela u Srbiji“, *Treća*, br. 1-2, vol. III, 2001. Ovaj navod je preuzet iz teksta koji je objavio časopis *Treća*, i to kao prevod teksta prvobitno objavljenog na engleskom jeziku, „Europe after 1989: The Ethnic Wars, Fascistization of Civil Society and Body Politics in Serbia“, u Gabriele Griffin and Rosi Braidotti (eds.), *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*, London & New York: Zed Books, 2002.

35 Videti u ovoj knjizi „Rat na Kosovu, feministička politika i fašizam u Srbiji“.

kontekstualizovala i time ojačala novu upotrebu starih kategorija. Ti pojmovi su kovanice (npr. „nasilje kroz koncepte Teritorija“), kategorije čije je značenje ironično obeleženo velikim slovima (Nacija, Tradicija, Vođa...), kao i pojmovi koji su iskliznuli u odnosu na druge poznate upotrebe, kao što su dekonstrukcija koja je u sklopu objašnjenja naše realnosti suprotstavljena konstrukciji i izjednačena sa destrukcijom.

Iz jedne akademske sredine koja je 1990ih bila uglavnom izolovana, Žarana Papić je nastavila da svoje interpretacije ukršta sa postojećim teorijskim okvirima šire intelektualne scene (od Fukoa /Foucault/, Godelijea /Godelier/ i Gelnera /Gellner/ do Sintije Enlou /Cynthia Enloe/) kako bi analizirala pojedine pojave. Činila je napor da održi živu komunikaciju sa velikim brojem teoretičarki/ aktivistkinja koje su pokušavale da razumeju događanja na Balkanu devedesetih, kao što je to na primer bila Zila Ajzenštajn /Zillah Eisenstein/ ili Rozi Brajdoti /Rosi Braidotti/ i dr.

Pojedina tumačenja koja nudi Žarana Papić bi naravno mogla biti povod za polemiku, posebno kada je reč o interpretacijama ključnih pojava naše najnovije istorije. Politiku agresivnog i militantnog nacionalizma ona je pripisivala gotovo isključivo političkoj i vojnoj eliti čija je krivica i odgovornost svakako bila nesumnjiva – ali ovde nedostaje uvid u to da bez mnogo šire podrške nacionalizam u Srbiji ne bi mogao imati tako razorne posledice. Tako bi se, na primer, sledeća tvrdnja mogla razumeti, ako ne kao oslobađanje od odgovornosti najšire političke zajednice, a ono bar kao potiskivanje te odgovornosti u drugi plan: „U tom smislu, moglo bi se tvrditi da srpski nacionalizam nije bio nacionalizam odozdo, niti je to sad, već da on predstavlja nacionalizam osmišljen i uspostavljen odozgo.”³⁶

---

36 Videti u ovoj knjizi „Od državnog socijalizma do državnog nacionalizma: slušaj Srbije iz rodne perspektive“.

U odnosu na ovo viđenje, naravno, ima i drugačijih tumačenja gde se insistira na kolektivnoj odgovornosti, pa bi u tom smislu bilo zanimljivo uspostaviti odnos između argumenata na kojima su zasnovane ove različite pozicije.³⁷

Kada je reč o drugačijim tumačenjima, dakle o pozivanju na odgovornost svih članova one političke zajednice u čije ime se vršilo nasilje, tu pre svega treba uzeti u obzir teorijske pretpostavke kontinuirane političke aktivnosti *Žena u crnom* s kojima je Žarana Papić aktivno saradivala. Feministička grupa *Žene u crnom* se celokupnim svojim delovanjem upravo pozivala na odgovornost svih nas u čije ime su činjeni ratni zločini. Žarana Papić posebno ističe *Žene u crnom* kao primer najdoslednije antinacionalističke i antimilitarističke politike 1990ih. „Žene u crnom su bile jedine koje su još od 1992. godine digle glas protiv... distanciranja, nestajanja i eliminisanja Drugog... One su bile jedine kojima je bilo dovoljno stalo i koje su se očajnički protivile muškoj politici mržnje bivše „braće“ govoreći „Bosanke, Albanke i Romkinje su naše sestre.“³⁸

Patrijarhalna paradigma koja je ojačala i utemeljila svoje oslonce kroz punu podršku političke elite i klerikalizaciju društva već u vreme kada državni socijalizam prelazi u državni nacionalizam – ta paradigma se, između ostalog, ispoljavala kroz orkestrirane pokušaje da se ženama ukine pravo da odlučuju o svom telu, tj. ukidanje prava na abortus kao i kroz porast fizičkog nasilja prema ženama. Fizičko nasilje trpele su i žene u Srbiji, kroz pojačano nasilje u porodici, ali je najbrutalnije ispoljeno kroz sistematski organizovana ratna silovanja,

---

37 Videti Nenad Dimitirjević, „Moralna odgovornost za kolektivni zločin“ u Savić O. i Miljanić A. (ur.) *Zajednica sećanja. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*, Beograd: Beogradski krug & CzKD, 2006. Daša Duhaček, *Breme našeg doba. Odgovornost i rasuđivanje u delu Hane Arent*, Beograd: Beogradski krug i Centar za ženske studije i istraživanja roda, 2010. i dr.

38 Videti u ovoj knjizi „Rat na Kosovu, feministička politika i fašizam u Srbiji“.

pre svega u Bosni, što je Žarana Papić nedvosmisleno tvrdila: „Silovanje je postalo ključna odlika rata u Bosni i Hercegovini, kao sistematska strategija rata protiv žena. Masovna silovanja koja su počinili pripadnici srpske vojske i paravojnih jedinica svesno su korišćena kao instrument ubrzavanja etničkog čišćenja, ...“³⁹ Međutim, i ovde, ali i u drugim tekstovima tog vremena, u naporu da što jasnije artikuliše poražavajuće posledice diskriminacije žena i nasilja nad ženama upravo u načinu na koji je njihovo mesto zacrtala nacionalistička ideologija, Žarana Papić je često gubila iz vida razlike koje bi inače nesumnjivo među ženama videla. Njeno oslikavanje „patrijarhalne paradigme“ – kako je opšti pristup Žarane Papić označila još Lydia Sklevicky u svom prikazu Žaranine prve knjige, *Sociologija i feminizam* – ‘90ih je bilo na granici jednog binarnog modela muških i ženskih identiteta, gde jedan identitet trpi diskriminaciju, a drugi je sprovodi.

Naime, Žarana Papić se osim analize diskriminativnih postupaka u odnosu na ženski identitet, bavila i načinom na koji je nacionalistički model oblikovao muški identitet. S jedne strane, pojedine odlike muškog identiteta su se gradile kadgod je bilo reči o podređenom položaju žena: „Budući da je muškarcima u postkomunizmu pripala odlučujuća uloga po pitanju političke i reproduktivne kontrole nad ženama, ova društva su često bila obeležena kao muške demokratije ili novi patrijarhat ili falokratije.“⁴⁰ Međutim, s druge strane, ona je ukazala i na probleme muškog identiteta jer u strogo hijerarhizovanom društvu gde je na vrhu piramide moći jedan, postoji velika verovatnoća „strukturne demaskulinizacije muške moći“⁴¹

---

39 Videti u ovoj knjizi „Žene u Srbiji: postkomunizam, rat i nacionalističke mutacije“.

40 *Ibid.*

41 *Ibid.*

Žarana Papić je umrla početkom četvrte decenije u kojoj se feminizam na ovim prostorima autohtono razvijao, na putanji koju je ona u velikoj meri ucrtala. Pitanje na koje nikada nećemo dobiti odgovor svakako bi moglo da bude kako bi ona videla deceniju koja je za nama. Kakva bi bila prva sledeća knjiga Žarane Papić? Da je bila napisana, ta zamišljena knjiga bi verovatno predstavljala finalni, kritički osvrt na devedesete godine. Bilo bi zanimljivo nagađati u kom bi pravcu dalje bila razvijana teza o fašizaciji srpskog društva, posebno uz mogućnost poređenja s onim što je donela nova decenija. Bilo bi takođe dragoceno pratiti u kom bi se pravcu razvijala teza o patrijarhatu, tako značajna za njenu misao (posebno imajući u vidu provokativnu temu koju nikada nije dovoljno teorijski razradila, a prema kojoj su u srpskom patrijarhatu i muškarci i žene feminizovani).

Jedan tekstualni nalog koji nije dobio svoje ostvarenje u toj zamišljenoj knjizi, ali jeste u stvarnosti, tokom poslednjih meseci Žaraninog života, odnosio se na stalni otpor pristanku na samo jednu realnost, jednu istinu, jednu Naciju. Po svom karakteru potpuno usamljen događaj, „Aktivistkinje prelaze granice“ u čijem je pokretanju i realizovanju Žarana Papić imala ključnu ulogu, imao je za svrhu upravo to – da osvetli mnoge, različite istine i realnosti, i da dovede u pitanje konstruisane granice. Ili, rečima Lepe Mladenović: „Da, gradovi su podeljeni, ali neke aktivistkinje govore mnoge jezike“.⁴²

Ovo su samo neka od pitanja koja je otvorila Žarana Papić u poslednjoj deceniji svog života, jer u tekstovima koji su tada nastali već je jasno da je osim pomenutih problema bilo reči i o

---

42 „Svedočenja učesnica karavana“, *Profemina*, br. 31/32, proleće/leto 2003, str. 132. Čitav ovaj broj *Profemine* posvećen je projektu „Aktivistkinje prelaze granice“ koji je organizovao *Transeuropeennes*.

drugim, kao što su, na primer, telo, materijalizacija tela u kontekstu nacionalističkog diskursa, medijska reprezentacija, analiza pojave kao što je turbo folk i mnogim drugim.

Ono što dugujemo ovakvom radu jeste ne samo da ga predstavimo, već i da se ozbiljno – što svakako podrazumeva i kritički – suočimo sa tumačenjima i argumentima takvog strasnog, politički angažovanog, feminističkog teorijskog i aktivističkog rada, što predajemo budućim generacijama, sigurne da neće počinjati od početka.

Adriana Zaharijević, Daša Duhaček i Zorica Ivanović

